

ŞAH ISMAIL HATAİNİN ŞİİRLERİNDEKİ ATASÖZÜ VE DEYİMLER ÜZERİNE

Ayşe ULUSOY

(Kocatepe Üniversitesi, Afyon, Türkiye)

Atasözleri ve deyimler, kullanıldıktan dilin çiçekleridir. Bir insanın şahsiyeti doğumuyla başlayıp ölümüne uzanan çizgide zamanla olgunlaşarak nasıl etrafına ışık saçmaya başlarsa, atasözleri de toplumların kendi kültürlerini meydana getirerek şahsiyet sahibi oldukları anda doğarlar. Bir milletin müşterek tecrübeleri ve alışkanlıkları üzerine kurulan değer yarıkları ve gelenekler, o milled bir bütün halinde heyecanlandırıcı ve muhayyelelerde iz bırakan hadiseleri motif olarak kullanarak ve dilin imkanları dahilinde en veciz ifade kalıplarına bürünerek "atasözü" adıyla vücut bulurlar. Sosyal ilişkilerimizi ve iç yaşantımızı düzenleyen güvenilir kriterler olarak hayatımıza yön verirler, Asırların süzgeçinden geçerek günümüze gelen atasözü ile deyimler, dil ve düşünce tarihimizi net çizgilerle özetlerken, halkın kendi dil ve kültürüyle ne kadar barışık ve onlara ne ölçüde hakim olduğunu yansıtır. Değerlerinin zincirini koparan ve geleneklerine yabancılaşan milletlerin atasözleri ve deyimlerinin de itibardan düştüğüne yerlerine hakim kültürün zihniyetinin ve söyleyiş özelliklerinin şekillendirdiği yeni atasözleri ve deyimlerin yerleştiğine şahit oluruz. Bu itibarla atasözleri ve deyimler, bir milletin iç bütünlüğünü ne kadar süreyle koruduğunu takibe imkan verirler. Bunlar bir milletin kelime ve ifade tercihinin göstergesi dil bilimi için olduğu kadar, sosyoloji ve psikoloji ilmi için de dikkate değer malzemelerdir. Bütün bu hususları göz önüne alırsak bir dile milliyetinin rengini, ifade unsurları arasında öncelikle dil içinde adeta yeni bir dil oluşturan atasözleri ve deyimlerinin verdiğini söyleyebiliriz.

Atasözlerimiz ve deyimlerimiz halk mahsulü olan ve halkın lirik ruhuyla beslenerek hergün yeni katılımlarla zenginleşen masal, fıkra, efsane, türkü gibi edebi türlerimizle birlikte sözlü kültürde hayat bulmuşlar, kısa ve etkili yoldan ifade imkanı sağladıkları için gerek nesir gerekse şiir dilinde işlenerek edebi dilimizi zenginleştirmişler, kendileri de yazılı kültürün himayesine sığınarak kullanım alanlarını genişletmişlerdir. Bugün atasözleri ve deyimler bakımından zengin bir mirasın üzerinde oturuyor olmamız, eski kültür ve edebiyatımızın şiire, şaire kısacası edebi esere bakış tarzıyla yakından alakalıdır. Edebi-

yatımızda hikmetli söz söylemek her zaman ön planda gelmiş, bunun için de telkin gücünün yüksekliği ve hafızalara kısa sürede hükmetme başarısı düşünülerek şiir dili bu yönde işlenmiştir.

Kutadgu Bilig'de geçen, "Şair sözüne değer veren insanın ifadesi zenginleşir", "Şair, bilgisize gözdür"¹ ifadeleri şairin nasıl bir sorumluluk yüklendiğini ortaya koymaktadır.

XVI. yüzyıl başlarında Cevri İbrahim Çelebi, "atasözü" nün darbu mesel, mesel, emsal, hikmet, hisse gibi karşılıklarından "mesel"i kullanarak halis şiirin zarif ve güzel söyleyiş yanında söylenilenden birkaç defa fazlasını ifade etmesi gerektiğine işaretle bu konuda şiir dilinde atasözünün * önemini şöyle belirtir :

"Bu mesel gözgü gibi yüz gösterür.
Birdur illa ma'niyi yüz gösterür"²

XVIII. yüzyılda Levni, "Atalar Sözü" başlıklı şiirinde

"Tut atalar sözü kalbi selim ol
Gönülden gönüle yol var demişler"³

diyerek atalar sözünün asırları deviren tazeliğine dikkatleri çeker.

Biz de çalışmamızda XVI. yüzyıl Divan şairlerimizden olan Şah İsmail Hatayi'nin şiirlerinde geçen atasözleri ve deyimler üzerinde durmak istiyoruz. Arapça ve Farsça bilen bir hükümdar şair olarak halk kültürüne ve tabirlerine olan yakınlığını, Divan şiirinin XVI.yüzyılda bu noktada hangi aşamada bulunduğunu göz önüne alarak değerlendirmeye çalışacak, Azeri bir şair olarak bazı ses ve söyleyiş farklılıklarına rağmen, kullandığı atasözleri ve deyimler yardımıyla değişik coğrafyalarda Türk kültürünün ve kıvrak zekasının nasıl keşiştiğini göstermeyi deneyeceğiz.

XVI. yüzyılda kendisiyle birlikte sanat ve edebiyatını da zirveye yerleştiren Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde Zati, Fuzuli, Hayali gibi kuvvetli şairler yetiştirmiş hatta padişahlar da şiir ve sanatla iç içe bir hayat sürmüşlerdir.Safevi Devleti' nin kurucusu Şah İsmail Hatayi de Divan şiirinin nazım şekillerini ,türlerini ve manzumlarını

* Edebiyatımızda XIX. yüzyıla kadar atasözü ve deyim genellikle aynı terimlerle karşılanmıştır.

kullanarak tertip ettiği Divan'ı, Dehname ve Nasihatname adlı mesnevileri ile bu şairlerle aynı asrı aylaştırmıştır. XVI. yüzyıl öncesi klasik klâsik Azeri şairlerini okuyan, devrinin sanat ve edebiyat hayatını da yakından takip eden Hatayi'nin, şiir dilinin yabancı kelimelerle ağırlaştığı böyle bir devirde Türkçe'nin güzelliklerini yakaladığı noktalar üzerinde durmak istiyoruz.

Divan şiiri önceden belirlenmiş ve çiğnenmesi söz konusu olmayan bir takım kaideler çerçevesinde yazılır. Vezni, kafiyesi, nazım şekli, türü, manzumları, sanatları ve kısmen dili şaire bu hususlarda başka bir tercih hakkı tanımaz. Sanatın, "zekanın malzemeyi kullanması"⁴ şeklindeki tanımını dikkate alırsak, şairin sanatının bu kalıplar içinde en güzel, zarif ve orijinal ifadeyi yakaladığı anda konuştuğunu söyleyebiliriz. Malzemeleri aynı olan şairler, birbirlerinden kullandıkları dilin kaynaklarını işleyebilme gücüyle, kısaca üsluplarıyla ayırırlar. Bulduğu edebiyat dairesinde klasik olmak isteyen bir şair, dilinin bütün kaynaklarından azami derecede yararlanabilmelidir. Eski edebiyatımızda Arapça ve Farsçanın yanında Türkçe'ye geniş bir yer açan, bu dilin yepyeni söyleyiş güzelliklerini keşfedebilen şairleri daha cana yakın buluruz. Bu tür beyitler hafızalanımızda daha kolay yer eder, sohbetlerde daha kolay dile gelir. Türkçeyi akıcı, sade, düşündürücü, dokunaklı ve en önemlisi halk mantığına ve zevkine yakın bir şekilde Divan şiirinde kullanmak, bu şiire milli ve mahalli bir çeşni vermek isteyen şairlerimizin imdadına güzel ve zarif kelimelerimizle birlikte atasözlerimiz ve deyimlerimiz yetişmiştir.

XV. yüzyılda Osmanlı şiirinde Necati Bey ile başlayan şiirin dokusuna atasözleri ve deyimleri yerleştirmek temayülünün XVI. yüzyılda da gelişerek devam ettiğini görüyoruz. Şah İsmail Hatayi'nin Türkçe Divanında, Nasihatname ve Dehname adlı mesnevilerinde kullandığı atasözü ve deyimler, şairi bu kullanımın başarılı temsilcilerinden biri olarak ilan edecek kadar çeşitlidir. Şah İsmail'in kullandığı atasözleri ve deyimler ile Türkiye Türkçesinde o dönemde kullanılan ve bazıları günümüze kadar gelen atasözleri ve deyimler arasında, seçtiğimiz bazı örnekler yardımıyla, Türk dilinin ve halk söyleyişinin Safevi Devleti hükümdarı Hatayinin dilinde kazandığı rağbete dikkat çekmek istiyoruz. Mezhep ayrıntıları ve siyasi çatışmalar, iki devlet arasındaki sanat ve kültür alışverişine engel

olamamış, destanlar ve halk hikayeleri gibi edebi türlerle birlikte atasözleri ve deyimlerde müşterek kullanım sahası bulmuşlardır.

Şah İsmail Hatayi, şiirlerine serpiştirdiği atasözlerini, şiirin bünyesine ve iletmek istediği mesaja göre birbirinden farklı tekniklerle verir. Atasözünü vezne uydurabilmek için, kelime ilave eder, çıkarır, cümleyi devrik cümle veya soru cümlesi haline getirir.

Bugün "Dikensiz gül olmaz"¹¹ şeklinde kullandığımız, "Güzel şeyi elde etmek isteyen ya da elde eden kimse bunun gerektirdiği rahatsız edici şeyleri de hoş görmelidir"⁵ anlamına gelen atasözümüz, Şah İsmail Hatayi'nin gazelinde şöyle ifade edilir :

"Bu cihanın bağçesinde harsız gül mi olur
Tikeninden korkma isen yüri gülzar isteme"* (s.39,n.16)

Şair, Osmanlı Türkçesi¹ nde "Altının kıymetini cevahirici bilir.", "Altını sarrafa sor, cevahiri kuyumcuya"⁶ şekilleriyle tespit edilen, bugün de anlamından ve söylenişinden birşey kaybetmeyen bu atasözünü de benzer bir teknikle beyte yerleştirmiştir :

^MSarraf olan bilür gevher bahasın
Mübah olmuş dürür pir ü civane"¹¹ (s.39,n.17)

Şah İsmail Hatayi'nin kullandığı atasözlerine bir bütün olarak dikkatimizi yönelttiğimiz zaman bu sözlerin bir er kişiye bağlanarak Hak'ka ulaşmak yolunda benliğini ve itibarını adım adım yükselten, amacına ulaşmasına mani olacak engelleri tabii karşılayarak onlarla baş etme cesaretini kendinde bulan, dünya malına ve sevgisine değer vermeyen bir insanın kompozisyonunu çizdiğini görürüz.

Şair, bugün, "Merdiven ayak ayak (basamak basamak) çıkarlar"¹⁷ formülüyle karşıladığımız, hayatta olgunluğa ve başarıya insanların küçük fakat sağlam adımlarla ve sabırla çıkmaları gerektiğini ifade eden atasözünüde,

"Ululuk ister isen kulluk eyle
Ayag bir bir basarlar nerdübane." (s.40,n.17)

* Çalışmamıza yeri geldikçe iktibas yaptığımız, Şah İsmail Hatayi'ye ait Şiirleri İbrahim Arslanoğlu'nun Şah İsmail Hatayi (Divan, Dehname, Nasihatname ve Anadolu Hatayileri, 1st, 1992) adlı kitabından aldık. Şiirlerin, Arslanoğlu'nun tertibine göre önce sayfa numaraları ardından gazel numarası verilmiştir.

şeklinde irsal-i mesel yoluyla verir.

Hatayi'nin bazı atasözlerini doğrudan doğruya vermeyerek, sadece mesajlarını sezdirmekle yetindiğine de şahit oluruz.

"Ey peri çoh işve-i hüsnine mağmur olma kim
Mülk-i fani sanmagıl kim ne sana kaldı mene (s.40,n.19)

Bu beyit "Dünya kime kalmış ki sana kalacak", "Dünya malı ne sana kalır, ne bana kalır"⁸ atasözünün anlamını, sevgiliye bir parça haddini bidirmek endişesiyle birlikte gündeme getirir.

Şair bazen de bu tutumunun aksine, "eski bir meseldir, bu söz meseldir, bu mesel meşhurdur." şeklinde eski şiirimizde çok sık kullandığımız bir ifade kalıbı ile söze başlar :

"Bir meseldir kim diyerler gencin üste mar olur
Zülf içinde hüsnin ol genc-i nihan olmuş-dürür." (s.139,n.237)

Bu ifade kalıbı bazen asıl cümleye bir ilave unsur olmaktan çıkar, aşağıdaki örnekte görüleceği gibi, asıl cümlelerden biri olarak hem anlam hem de ahenk bakımından şiirin bünyesinde bir vazife yüklenir :

"Ezelden bir meseldir kim demişler
Tarikat pırleri şekker yemişler
Zahirin ne ise batının oldır.
Zahirden batına dosdoğru yoldır." (Nasihatname, s.242)

Şah İsmail'in tasavvufi bir atmosfer içinde kullandığı "zahir batının aynasıdır." sözü atasözü olarak, Türk kültür ve ahlakının onbirinci yüzyıldaki demirbaşlarından Kutadgu Bilig'de şöyle tasdiklenmiştir:

"Tecrübe etmiş ve tecrübe ile iyiyi, kötüyü ayırt etmiş insan ne der, dinle."

"İnsanın iç tabiatı onun dış görünüşüne eşittir; yüzü ve kıyafeti ile hareketi birbirine denktir."

"Dışını görürsen, bu içi için yeter şahit say; insanı içi dışı gibi ve dışı da içi gibidir."⁹

Divan şiirinde kullanılan bazı atasözleri, bu edebiyatın kendine özgü teşbih dünyasına o kadar uygun düşmektedir ki, bu sözlerin divan şiirinin klasik mazmunlarından birisi mi, yoksa bu gelenekten bağımsız olarak da kullanılabilen bir atasözü mü olduğu insanı düşündürmektedir. Hazinelerin üstünde daima onu bekleyen bir yılanın tasavvuru divan şiirinde daima sevgilinin yüzünü kaplayan siyah ve dalgalı saçlarla birlikte dile getirilir.

Şah İsmail Hatayi ile aynı yüzyılda yaşayan ve bu edebiyatın Osmanlı sahasını temsil eden Hayali Bey' de

"N'ola dür olmazsa yüzünden iki zülf-i siyah
Bu meseldür gence erse etmez anı mar¹⁰ terk."

şeklinde kullanılan bu atasözü, Azeri sahası şairi Şah İsmail Hatayi' nin divanında bir gazelde;

"Bir meseldir kim diyerler gencin üste mar olur
Zülfünde hüsnin ol genc-i nihan olmuş dürür.". (s.139,n.237)

şeklinde geçerken diğer bir gazelde de

"Ne aceb yüz üste ol zülfün yatarsa her zaman
Bu muhakkaktır ki genc üste nighban mardır.¹¹. (s.1 19, n.193)

tarzında aynı teşbihe hizmet etmek üzere kullanılır.

Şah İsmail Hatayi, o dönemde atasözü olarak kullanılıp kullanılmadıklarını kestiremediğimiz, fakat anlam derinliği, ifade kudreti ve zariflik yönünden atasözleri ile atbaşı gidebilecek hikmetli, veciz sözlere de yer vermiştir.

- 1- "Erenler Asmanın direğidir." (s.40, n.17)
- 2- "Direk yerden dayanır asmane." (s.40, n.17)
- 3- "Ululuk ister isen kulluk eyle." (s.40, n.17)
- 4- "Sözün bir söyleyenler gerçek erdir." (s.1 19, n.192)
- 5- "Her kamıştan şeker olmaz her dikenden taze gül." (s.143, n.245)
- 6- "Yakın bil doğruluk dost kapısıdır." (Nasihatname, s.241)
- 7- "Doğruluk hakikat aleminin kapısıdır." (Nasihatname, s.241)
- 8- "Ere yeten Hakk'a yeter." (Nasihatname, s.246)

Türkiye Türkçesi¹ ndeki atasözlerine uygunluk konusunda diğer Türk şiveleri arasında yapılan bir araştırmaya göre, Azeri Türkçesi % 70 - 90'lık bir uyumla ilk sırada gelmektedir." XVI. yüzyıl Azeri şairi Şah İsmail Hatayi'nin kullandığı atasözlerinin, şive ve vezinden kaynaklanan ses ve söyleyiş farklılıkları dışında, Osmanlı sahasında kullanılan atasözleri ile mühim bir ayrılık göstermemesi, bu sonucun bir tesadüf olmadığı, benzerliğin temellerinin Fuzuli ve Hatayi gibi iki büyük şairin gayretiyle daha o devirde atılmış olduğunu göstermektedir.

Hatayi Divanı deyimler ve bunları sanatkarane bir şekilde kullanım bakımından da üzerinde durulmaya değer bir eserdir. Şah İsmail¹ in Divanını, Nasihatname ve Dehname mesnevilerini toplamak suretiyle elde ettiğimiz ikiyüzlü aşkın deyimlerin bir listesini çalışmamızın sonuna ilave ettiğimiz için, burada Türk dili ve dolayısıyla Türk kültürü ve Şah İsmail¹ in sanatkarlık cephesi üzerinde ışık tutabilecek deyimlere temas etmek istiyoruz.

Şah İsmail¹ in deyimleri genellikle edebi sanatlarla birlikte kullandığını, bu sanatlardan da tenasüb, tezat ve tevriyenin ön planda olduğunu görüyoruz.

"Yüzine şeytan kimi takılmadı zahid sücud
Mutlaka kafirdir ol getürsin iman yeniden". (s. 93, n. 133)

beyitinde "iman getirmek" deyimini etrafında şeytan, zahid, kafir, iman gibi anlamca birbiriyle yakın kavramları bir beyitte toplayan şair, bu sanatı,

"Ta ki vaslın oldu vasıl bu Hatayi hasteye
Bir tabibe benzer ol kim geldi bimar üstüne". (s..51, n. 38)

beyitinde hasta, tabib, bimir, kelimeleri arasında yaparak, ifadeyi güçlendirme yollarını aramıştır.

Hatayi tezat sanatını da yaygın olarak kullanmaktadır:

"Hatayi şükr kıl Allah¹ a daim
Giden sabr u kararım geldi hoşdur¹¹

demek suretiyle sabır ve kararın gidip gelmesini bir mısraya sığdırarak "tezat" lı bir söyleyiş elde eden şair, aynı söyleyiş şu beyitle "kul olmak" ile "azad olmak" deyimleriyle kurar:

"Ey peri şirin lebin ışıında Ferhad olmuşem
Ta sana kul olmuşem alemde azad olmuşem"

Dil kelimesinin gönül ve dil olarak iki ayrı anlamıyla birlikte kullanıldığı şu beyit ise şairin deyimleri tevriye sanatıyla da beraber kullandığını göstermektedir:

Bu Hatayi¹ nin dilinde ışkınız pinhan iken
Cümle-i alem dilinde dastan oldım yine

Şair deyimlere sağlamaya çalıştığı ifadenin çekiciliğini bir kat daha artırmak için leffü neşr sanatını da kullanmıştır:

"Gicem ilen gündüzim fark edebilmen ey sanem
Rüy ile zülfün olıbdur subh ilen şamım benim"

Şah İsmail Hatayi¹ nin bir deyimden birden fazla anlama gelebilen ifade zenginliğini de keşfetmiş olduğunu görüyoruz. Bir ülküye bağlanmak, bir yola girmek anlamına gelen "eteğini dutmak" deyimini aynı zamanda peşini bırakmamak, keremine sığınmak, yakasına yapışmak anlamlarına da gelir. Şair bu deyimini sırasıyla her iki anlamıyla da farklı yerlerde şöyle kullanmıştır:

"Vahşet eteğini dutdı gönlim
Öz haletini unuttı gönlim" (Dehname, s. 176)

"Rüz-ı mahşerde dutıb dameni sana direm
Bu dahi ey güzelim dünya vü gaddar değil" (s. 75, n. 91)

Öte yandan şair, aynı anlama gelen birden fazla deyimini de kullanarak, hem tekrara düşmekten kurtulmuş, hem de Türkçenin bu kaynağını sonuna kadar işlemek konusunda ne kadar cömert davrandığını göstermiştir. Bu deyimlerin bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

Eşiğinde derban olmak, eşiğinde dilenci olmak, eşiğinde kul olmak; eteğinden elini kesmemek, eteğini elden koymamak; gözü kan ağlamak, gözünden kanlı yaş akıtmak; yoldan çıkmak, yoldan azmak; hayali gözüne gelmek, hayali karşı durmak, göz önüne düşmek, gönül talan etmek, gönül yağma kılmak; vatan tutmak, mesken tutmak vs.

Atasözleri ve deyimleri ölümsüzleştirerek onları bir kültüre mal etme noktasında şairler çok önemli bir konumda bulunmaktadır. Çünkü şiir, bir dili en iyi temsil eden edebi tür, "şair de kendi dilinin en çok bağladığı insandır."¹² Bu şairlerden biri olan Şah İsmailin şahsında XVI. yüzyılda Osmanlı ve Azeri sahasında yaygın olarak kullanılan atasözler ve deyimlerin bir terkiibini yapmış olduk.

NOTLAR

1. Yusuf Has Hacib: **Kutadgu Bilig**, (Çeviren: Reşit Rahmeti Arat), 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 1985, s. 185
2. EYÜBOĞLU, E. Kemal: **Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler**. İst, 1973, önsöz, s. vii
3. Prof. Dr. ELÇİN Şükrü: **Halk Şiiri Antoloji Kültür Bakanlığı Yay**, Ank, 1988, s. 198-199
4. OKAY, Orhan: **Sanat ve Edebiyat Yazıları**. "Edebiyatın üstünlüğü", Dergah Yay. İst. 1990, s.17
5. AKSOY, Ömer Asım: **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-Atasözleri**, Türk Dil Kurumu Yay, 4.baskı, 1984, s.205-206
6. Şinasi-Ebüzziya: **Durub-ı Emsal-i Osmaniyye**. Matbaa-i Ebiizziya, 3. basım 1302 (1885), s.34
7. AKSOY, ömer Asım: a.g.e, s.317
8. Şinasi-Ebüzziya: a.g.e, s.202
9. Yusuf Has Hacib, a.g.e, s.166
- 10.Yrd. Doç. Dr. KURNAZ Cemal: **Hayali Bey Divanı Tahlili**, Kültür Bakanlığı Yay, Ank, 1987, s.42
- 11.Doç. Dr. YÜCE, Nuri: "Turk şivelerindeki Ata Sözlerinde Uygunluk", **Türk Dünyası Araştırmaları (Faruk Kadri Timurtaş'a Armağan)**, Aralık 1983, s. 263 - 268
- 12.ELİOT, T.S: **Edebiyat Üzerine Düşünceler**

*Summary***THE IDIOMS AND SAYINGS IN THE POETRY OF SHAH
ISMAIL KHATAI***Ayşe ULUSOY**(Kocatepe University, Afyon, Turkey)*

Sayings and idioms have a very important place in any language. They are one of the main indicators of the unity and integrity of language and literature. When people use common sayings and idioms, it indicates that they are bound by common values, traditions and way of life. Thus, this is an important step in the process of the strengthening of the common ties among the individuals living in the same society. They emerge from people's common thoughts, ideas, moral values and traditions, and have impact on their way of life by shaping their criteria of "good" and "bad".

In the process of the assimilation of one society by another and/or one culture by another, we see that the individuals of the assimilated society start to use the idioms and sayings of the assimilating society. In other words, they begin to accommodate and to the ideas, values, traditions and lifestyles of the latter. They start to share a common culture, which is the culture of the assimilating society.

From this point of view it can be argued that sayings and idioms, as the other elements of culture, show the inner strength and unity of a nation. So, their analysis is subject-matter of not only linguistics, but also sociology and psychology.

Idioms and sayings initially emerge in the oral literature of people, and then it is used in the written literature by poets and writers. Just as the other elements of the oral literature, idioms and sayings are quite lyricized. And this adds to their fluency and popularity among people. However, they are favored by people not merely for their lyrical fluency. They also carry value as advices and expressions of moral rules. That's why writers, poets and philosophers have been widely using them for centuries.

The use of idioms and sayings in the poetry has been a very widespread tendency in the oriental societies, especially in the Turkic ones. This article was aimed at analyzing the idioms and sayings in the writings of just one poet of the Turkic orient - Shah Ismayil Khatai, and finding out to what extent those idioms and sayings reflect the common cultural and ethnic bonds among the Anatolian and the Azerbaijani Turks.